

УДК [37.015:2-725](477) (09) «18»

UDK [37.015:2-725](477) (09) «18»

DOI: 10.31475/ped.dys.2018.24.05

ТЕТЯНА ТВЕРДОХЛІБ,*кандидат педагогічних наук**(Україна, Харків, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Алчевських, 29)***TETIANA TVERDOKHLIB,***candidate of pedagogical sciences**(Ukraine, Kharkiv, H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University,
Alchevskykh str., 29)***ORCID: 0000-0001-5261-0394****Питання розвитку педагогічної освіти на сторінках вітчизняної духовної періодики
(середина 80-х – перша половина 90-х рр. XIX ст.)****Issues of the Development of Pedagogical Education on the Pages of Domestic Ecclesiastical
Periodicals (Mid-80s – the First Half of 90s of the Nineteenth Century)**

У статті розглянуто висвітлення питання розвитку педагогічної освіти на шпальтах журналів «Православний собеседник», «Православное обозрение», «Богословский вестник», «Церковный вестник», «Волынские епархиальные ведомости» у середині 80-х – першій половині 90-х рр. XIX ст. Визначено, що у публікаціях цих періодичних видань представлені думки стосовно розвитку педагогічної освіти у навчальних закладах Православної Церкви. Вдалося встановити, що у середині 80-х – першій половині 90-х рр. XIX ст. порівняно з другою половиною 60-х рр. XIX ст. – 1884 р. відбулось значне скорочення тематичного спектру ідей, які стосувалися педагогічної освіти у навчальних установах духовного відомства. Зроблено висновки, що вони, в основному, стосувались змін у змісті педагогічної освіти, її навчально-методичного забезпечення, форм організації педагогічної підготовки, а також кадрового забезпечення викладання педагогіки та педагогічно орієнтованих предметів.

Ключові слова: гомілетика, духовна періодика, пастирське богослов'я, навчальний заклад Православної Церкви, педагогічна освіта.

Taking into account the necessity to reform pedagogical training in modern educational institutions of Ukraine, creative actualization of certain ideas on the development of pedagogical education presented on the pages of domestic ecclesiastical periodicals (mid-80s – the first half of 90s of the nineteenth century) is needed. Pedagogical education in the study is revealed as a system of training pedagogical and scientific and pedagogical staff for educational institutions of all types and as a professional training of future priests to the religious and moral upbringing of the flock.

The coverage of the issue of pedagogical education development on the pages of such journals as «Pravoslavnyj sobesednik», «Pravoslavnoe obozrenie», «Bogoslovskij vestnik», «Cerkovnyj vestnik», «Volynskie eparhial'nye vedomosti», «Cerkovno-prihodskaja shkolа» in the period under research has been considered in the article on the basis of analysis of primary sources. The issue mentioned was developed by M. Shcheglov, N. Poletayev, A. Gusev, A. Govorov, A. Rozhdestvin and others. It has been established that the problems of the development of pedagogical education in the articles of these teachers and theologians were considered only in educational institutions of the Orthodox Church. It has been found out that there was a significant reduction in the thematic range of issues related to pedagogical education in the educational institutions of the ecclesiastical department in the mid 80s - the first half of the 90s of the nineteenth century compared with the second half of the 60's of the nineteenth century - in 1884. It was concluded that they mainly concerned changes in the content of pedagogical education, its educational and methodological support, the forms of organization of pedagogical training, as well as personnel provision of pedagogical education. The ideas about the content of Homiletics in theological seminaries, namely: reorganization of the content of Homiletics, expansion of the section, which highlights the essence of the church sermon were the most substantiated.

Key words: Homiletics, ecclesiastical periodicals, pastoral theology, educational institution of the Orthodox Church, pedagogical education.

Вступ / Introduction. В умовах реформування початкової і базової середньої освіти, а також впровадження профільної середньої освіти виникає потреба підготовки нового учителя. Необхідно готувати педагога, який зміг би успішно навчати і виховувати учнів в оновленій школі. Це завдання постало не тільки перед світськими педагогічними освітніми закладами, а й перед навчальними установами Православної Церкви, оскільки вони також з успіхом надають педагогічну освіту. Наприклад, Чернівецький православний богословський інститут випускає вчителів новогрецької мови, предметів духовно-морального спрямування, дисциплін у галузі мистецтвознавства, церковного музичного мистецтва, художньої культури, етики й естетики. Здійснюючи реформування педагогічної освіти, слід враховувати засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності, передбачені законом «Про освіту» (2017). Зокрема, стаття 6 передбачає принцип нерозривного зв'язку зі світовою та національною історією, культурою, національними традиціями («Про освіту», 2017). Зважаючи на це, в сучасних умовах необхідна творча актуалізація окремих ідей щодо розвитку педагогічної освіти, які представлені на шпальтах вітчизняних духовних періодичних видань (середина 80-х – перша половина 90-х років XIX ст.).

Мета та завдання / Aim and Tasks. Визначити і розкрити питання розвитку педагогічної освіти, які представлені на шпальтах вітчизняних духовних періодичних видань (середина 80-х – перша половина 90-х рр. XIX ст.).

Методи / Methods. Під час наукового пошуку використовувався комплекс методів дослідження: загальнонаукові (аналіз, порівняння, систематизація) для узагальнення матеріалів наративних джерел, які розкривають досліджувану проблему, виявлення і систематизації науково-педагогічних ідей стосовно розвитку педагогічної освіти на сторінках духовної періодики; порівняльно-історичний, який дозволив зіставити думки і погляди науковців щодо розвитку педагогічної освіти в досліджуваній період і у другій половині 60-х рр. XIX ст. – 1884 р.; герменевтичний, що дав можливість тлумачити, інтерпретувати тексти статей богословського та педагогічного спрямування.

Результати / Results. Поняття «педагогічна освіта», на думку сучасних учених, має декілька значень. У вузькому розумінні ця дефініція означає систему підготовки спеціалістів дошкільної, початкової та середньої освіти, у широкому – це система підготовки педагогічних і науково-педагогічних кадрів для навчальних закладів усіх типів, включаючи професійно-технічні, середні спеціальні й вищі. У загальному значенні педагогічна освіта – це професійна підготовка всіх осіб, причетних до навчання і виховання дітей, молоді та дорослих (Твердохліб Т., 2017). Ці її визначення дозволяють віднести до педагогічної освіти думки дописувачів духовних журналів, які стосуються розвитку педагогіки, пастирського богослов'я і гомілетики (церковного красномовства). Пастирське богослов'я – це дисципліна про духовно-моральне виховання пастви окремого приходу, а гомілетикою називається навчальний предмет про застосування такого методу виховного впливу як проповідь.

У середині 80-х – першій половині 90-х рр. XIX ст. на шпальтах духовних періодичних видань розглядалось лише питання розвитку педагогічної освіти у навчальних установах Православної Церкви. Проблема організації педагогічної підготовки у світських освітніх закладах залишилася поза увагою дописувачів духовних журналів. У той же час на сторінках релігійних видань не рідко розміщувалися замітки про події в університетах, гімназіях, народних школах. Це явище було традиційним і не пов'язане з реакційними заходами імперської влади.

У досліджуваній період посилилася започаткована у другій половині 60-х рр. XIX ст. – 1884 р. тенденція до зменшення кількості праць, у яких торкалися проблем педагогічної підготовки. В основному, нароби науковців стосувались окремих аспектів навчання дидактики і гомілетики.

Якщо в попередній період висвітлювались питання викладання педагогіки в освітніх установах Православної Церкви, то у середині 80-х – першій половині 90-х рр. XIX ст. піднімались лише проблеми навчання дидактики у духовних семінаріях. Звернення уваги на питання, пов'язані з викладанням теорії навчання, було закономірним. І пояснюється це заміною в курсі духовних семінарій і жіночих навчальних закладів духовного відомства педагогіки дидактикою. А ось обмеження теоретичних пошуків шляхів удосконалення викладання дидактики одним типом освітніх закладів є істотним недоліком цього періоду. Також до особливостей, які негативно оцінюємо, варто віднести суттєве скорочення проблем, яких торкалися педагоги і богослови, розглядаючи викладання дидактики. Проблеми визначення мети вивчення дисципліни, її навчально-методичного забезпечення, форм навчання, які активно розроблялися стосовно педагогіки у другій половині 60-х рр. XIX ст. – 1884 р. (Твердохліб Т., 2018), залишилися поза увагою дослідників. А дослідження, присвячені змісту навчального предмету, були обмежені роботою М. Щеглова, де розглядалось питання формування умінь і навичок семінаристів у процесі проходження педагогічної практики. У статті «Желательная форма организации при семинарии

начальной образцовой школы» (1885) він пропонував у випадку багаточисельності вихованців у 5 і 6 класах семінарії практикантам одного класу доручити проведення спостережень на уроках учителя і законовчителя, а практикантам іншого – проведення занять зі школярами у другу половину навчального дня (Щеглов М., 1885).

Певного розвитку зазнали питання кадрового забезпечення викладання педагогіки. Думка щодо звільнення семінарського наставника педагогіки від читання психології і огляду філософських вчень у досліджуваний період трансформувалася в ідею усунення викладача дидактики від читання початкових основ і короткої історії філософії. Вона була висловлена М.Соколовим і Н. Полетаєвим. М.Соколов цю думку озвучив, коли виступав із доповіддю на з'їзді у справах церковно-приходських шкіл, який проходив у м. Києві в 1894 р. Н. Полетаєв підтримав і розвинув її на сторінках журналу «Церковный вестник». Він вважав, що закріплення викладання дидактики за окремим педагогом буде мати беззаперечний позитивний вплив на організацію педагогічної практики семінаристів, оскільки у викладача з'явиться більше можливостей відвідувати церковно-приходську школу при семінарії. Окрім того, на думку дописувача періодичного видання, викладач дидактики, звільнившись від читання філософії, матиме час на консультування тих осіб, які готуються до іспиту на звання учителя церковно-приходської школи. Також він зможе бути більш активним у заходах, пов'язаних із позашкільною освітою народу (відкритті недільних шкіл, вечірніх і повторювальних класів, бібліотек і читалень, організації публічних читань тощо). Взагалі, виокремлення самостійної кафедри теорії навчання у семінаріях сприяло б тому, що вона «піднеслася в очах учнів та учителів семінарій на противагу сучасному погляду (звичайно, він не усіма й не в усіх семінаріях підтримується), не стали б на неї дивитись як на додаток до кафедри філософії і почали б значно серйозніше ставитись до дидактики як навчального предмета» (Полетаєв Н., 1895).

Як і у другій половині 60-х рр. XIX ст. – 1884 р., педагоги і богослови продовжували перейматися питанням розміру матеріальної винагороди за працю у духовних закладах освіти. У публікації А. Гусева (1885) порівнювалося становище викладачів духовних семінарій і педагогів гімназій. Автор доводив, що у середніх духовних навчальних установах викладачі мали більше навантаження. Особливо це стосується викладачів дидактики. Проте оплата їхньої праці порівняно з педагогічним персоналом аналогічних світських освітніх установ значно менша. А. Гусев обґрунтував необхідність значного підвищення винагороди за працю для педагогів семінарій, їх розподілу на старших і молодших з відповідною диференціацією заробітної платні, закріплення за одним педагогом викладання не більше двох споріднених предметів (Гусев А., 1885).

У середині 80-х – першій половині 90-х рр. XIX ст. у навчальних закладах Православної Церкви в Україні теоретичні нароби, пов'язані з вивченням гомілетики, були не біднішими, ніж у другій половині 60-х років XIX ст. – 1884 р. І хоча не отримали подальшого розвитку ідеї щодо виховної і практичної спрямованості підготовки семінаристів до проповідництва, організації викладання гомілетики, проте з'явилися думки стосовно змісту, навчально-методичного забезпечення вивчення цього предмета.

Ідея переструктурування змісту гомілетики була обґрунтована у праці «Pia desideria, по поводу «Опыта полного курса гомилетики для 4, 5 и 6 классов семинарии» М. Чешика. Москва 1893 г.» (1894). Її автор позначив себе як «В. П-в.». Зважаючи на обмежену кількість годин відведених на вивчення гомілетики в кожному класі семінарії, він пропонував, щоб теорія проповіді вивчалась не тільки у 4 класі. Необхідно, на думку автора статті, висвітлювати окремі розділи у кожному з 3 класів семінарії, де передбачається вивчення предмета. Якщо ж теорія повною мірою опановується у 4 класі, а 5 і 6 клас відводиться на практичні заняття, то це має негативний вплив на навчальний процес. Зокрема, теоретичні правила у 5 і 6 класах неминуче відтворюються, як дещо відокремлене, без будь-якої системи, оскільки зразки проповідей вивчаються в хронологічному порядку і для їх аналізу необхідно повторення і застосування різноманітних правил (В. П-в, 1894).

Автор пропонував власну структуру семінарського курсу гомілетики. За нею у 4 класі мають вивчатись вступ, а потім у суворій послідовності розділи «про форми повчань, їхній загальний склад і особливості», «про виклад або зовнішній характер церковної співбесіди», «про внутрішні характерні риси проповіді, її дух», «про повідомлення чи проголошення проповіді» (В. П-в, 1894). У 5 класі курс гомілетики мав включати вивчення загальних тем проповідей, застосування їх у відповідності до церковних дат і до тогочасних подій і випадків. Кожен із запропонованих розділів мав доповнюватися аналізом творів, підібраних відповідно до теми, а не випадковим вивченням зразків проповіді у хронологічному порядку. У теоретичних розділах програми 6 класу семінарій мали розглядатись питання «про повчання без письмової підготовки або про проповідницьку імпровізацію» та «про позацерковні співбесіди» (В. П-в, 1894). Практика мала передбачати виступи вихованців з експромтами, використанням частин зразкових проповідей у імпровізаціях.

Проблему змістовного наповнення семінарського курсу гомілетики «В. П-в.» продовжив розробляти і в наступній своїй статті «Программа гомілетики» (1895). У ній автор проаналізував «Програму гомілетики» Я. Зарницького і прийшов до висновку, що Я. Зарницький врахував ті структурні зміни у змісті церковного красномовства, які запропоновано у роботі «Pia desideria ...». У цілому схвалюючи запропоновану програму, «В. П-в.» окреслив деякі її недоліки, а саме: відсутність питань присвячених історії гомілетики, порівнянню давнього, нового, православного та інших релігій проповідництва; невідповідність обсягу висвітлення окремих розділів їхньому значенню тощо. Незважаючи на недосконалість програми, автор статті висловлював побажання, «щоб з прийдешнього нового навчального року гомілетика поставлена була в наших семінаріях по новому плану» (В. П-в, 1895).

Змін у змісті гомілетики також вимагав А. Говоров. У праці «Основной принцип церковной проповеди и вытекающие из него предмет и задачи церковного красноречия» (1895) він доводив потребу значно скоротити або взагалі вилучити розділ, присвячений тематиці проповідей. Натомість А. Говоров пропонував розширити розділ, де висвітлюється «загальне правильне поняття про християнську церковну проповідь, загальну ідею її, що об'єднує істотні і основні елементи церковної проповіді, незважаючи на надзвичайно широку різноманітність її змісту» (Говоров А., 1895). Автор справедливо вимагав акцентувати увагу не на тематиці проповідей, а з'ясовувати власне сутність церковної проповіді, її основи, мету і завдання. Студенти і семінаристи, за А. Говоровим, мали знати, що християнська проповідь включає два елементи: гомілетичний ідеалізм (орієнтація на релігійну віру та релігійне почуття) та гомілетичний реалізм (звернення до сучасної дійсності), а її завдання – втілення християнської істини в життя особисте та суспільне. Випускники духовних семінарій і академій повинні були міцно засвоїти, що призначення проповіді полягає в тому, «щоб сприяти введенню релігійно-моральних основ в якості практично-керуючих ідей та принципів в особисте духовне життя людей, в свідомість і життя суспільне, пристосовуючи до морального стану і духовних потреб суспільства в певний час» (Говоров А., 1895).

Проблеми навчально-методичного забезпечення торкнувся «В. П-в.» у статті «Pia desideria, по поводу «Опыта полного курса гомілетики для 4, 5 и 6 классов семинарии» М. Чепика. Москва 1893 г.». Він виступив з критикою нового посібника з гомілетики. Автор наголошував на непридатності роботи М. Чепіка для навчання гомілетики семінаристів, необхідності розробки підручника з церковного красномовства, в якому навчальний матеріал мав бути переструктурований. Також він звернув увагу на застарілість існуючих посібників із гомілетики, зокрема роботи Н. Фаворова «Руководство к церковному собеседованию или гомілетика», яка побачила світ у 1858 році. Науковець схвально оцінив появу гомілетичних хрестоматій М. Поторжинського, Я. Зарницького та інших (В. П-в, 1894).

У досліджуваний період форми організації педагогічної освіти розглядалися тільки у студії А. Рождествіна «О переводных экзаменах в духовно-учебных заведениях» (1890). Автор не акцентував уваги на окремій навчальній дисципліні, тому можемо зробити висновок, що його погляди рівною мірою стосувались усіх предметів, що вивчались у духовних училищах і семінаріях. Зокрема, у статті розглядалися і перевідні экзамени з педагогічно орієнтованих дисциплін: дидактики, гомілетики, пастирського богослов'я, які посіли чільне місце у змісті семінарської освіти. А. Рождествін звертав увагу на шкоду від перевідних экзаменів для здоров'я вихованців семінарій. Він зазначав, що сили семінаристів протягом навчального року послаблюються не тільки в результаті постійного розумового напруження, а і від незадовільних санітарно-гігієнічних умов у приміщеннях, де вони мешкають, від дотримання постів. Із особливою суворістю у духовних навчальних закладах притримуються петровського посту. Під час нього «і без того вбогий стіл доходить до наступних двох малопоживних страв: «пустих», а інколи з невеликою кількістю грибів, щів і дуже малої кількості гречаної чи пшоняної каші, яка замінюється час від часу смаженою на олії картоплею» (Рождествін А., 1890). Экзамени зазвичай припадають на цей піст – і фізичне виснаження доповнюється ще й нервовим. А. Рождествін наполягав, що в таких умовах результати іспитів не відображають навчальних досягнень вихованців семінарій, тому перевідні экзамени доцільно відмінити. Переведення семінаристів із класу в клас мало б відбуватись із врахуванням поточних оцінок протягом року і результатів репетицій. На його думку, завдяки вилученню з практики середніх духовних освітніх установ іспитів збільшиться тривалість канікул і семінаристи матимуть нагоду для повноцінного відпочинку.

Обговорення / Discussion. Проблеми розвитку педагогічної освіти у світських навчальних закладах ХІХ – початку ХХ століття представлено в працях Н. Андрійчук (Андрійчук Н., 2010), О. Башкір (Башкір О., 2017), Н. Дем'яненко (Дем'яненко Н., 1999), Л. Зеленської (Зеленська Л., 2015), Л. Курило (Курило Л., 2007). Питання вивчення педагогіки в освітніх закладах Православної Церкви в різні історичні періоди їхнього функціонування розробляли К. Костилова (Костилова К., 2013), І. Опря, Б. Опря (Опря, І., Опря, Б., 2015), Г. Степаненко (Степаненко Г.,

2007) (жіночі освітні заклади), С. Кузьміна (Кузьміна С., 2008), В. Фазан (Фазан В., 2009) та інші науковці (Київська духовна академія). Окремі аспекти викладання педагогіки у духовних семінаріях представлено в історичних розвідках І. Важинського (Важинський І, 2002), С. Мешкової (Мешковая С., 2004), В. Федорова (Федоров В, 2000) та інших. Історичний розвиток пастирського богослов'я як навчальної дисципліни досліджували архім. Інокентій (Пустинський) (Інокентій, 1899), М. Глубоковський (Глубоковский М., 1908), М. Маккавейський (Маккавейський М., 1898), Н. Сухова (Сухова Н., 2009). Гомілетику в ретроспективі вивчали М. Гроссу (Гроссу М., 1910), В. Певницький (Певницкий В., 1899), М. Петров (Петров М., 1866). Однак було недостатньо вивченим висвітлення на сторінках вітчизняної духовної періодики розвитку педагогічної освіти у середині 80-х – першій половині 90-х рр. XIX ст. Слід зазначити, що у цей час в українських губерніях Російської імперії функціонувала система педагогічної освіти у навчальних закладах Православної Церкви. Вона включала підготовку викладачів для духовних семінарій у духовних академіях, підготовку учителів для духовних училищ, церковно-приходських шкіл, викладачів предмета «Закон Божий» для початкових та середніх освітніх закладів у духовних семінаріях. Окрім того, педагогічна освіта у середній та вищій духовній школах спрямовувалась на забезпечення готовності їхніх випускників до морально-релігійного виховання пастви. Також до означеної системи входила підготовка в жіночих навчальних закладах Православної Церкви вчительок, які надавали дітям початкову освіту. Про здобутки, проблеми педагогічної освіти в навчальних закладах духовного відомства богослови та викладачі традиційно писали на сторінках вітчизняної духовної періодики. Вивчення і систематизація їхніх думок буде сприяти створенню цілісної картини розвитку педагогічної освіти у навчальних установах Православної Церкви в досліджуваній період.

Висновки / Conclusions. Отже, у середині 80-х – першій половині 90-х рр. XIX ст. відбулось значне скорочення тематичного спектру питань, які стосувалися педагогічної освіти у навчальних закладах Православної Церкви. Автори статей переважно торкалися викладання дидактики і гомілетики у духовних семінаріях. Розробляючи зміст педагогічної підготовки, висловлювались ідеї щодо формування педагогічних умінь і навичок завдяки організації спостережень семінаристів на уроках (учні 5 класу), проведення занять зі школярами у другу половину навчального дня (учні 6 класу). Також педагоги і богослови вимагали переструктурування змісту гомілетики, розширення розділу, де висвітлюється сутність церковної проповіді, її мета і завдання. З навчально-методичним забезпеченням педагогічної освіти пов'язана ідея видання повноцінного підручника з церковного красномовства, в якому навчальний матеріал мав бути переструктурований. Досліджуючи форми організації педагогічної підготовки, науковці обґрунтовували потребу відміни перевірних іспитів із дидактики, гомілетики, пастирського богослов'я та інших предметів курсу середніх духовних навчальних закладів. Проблему кадрового забезпечення педагогічної освіти на означеному етапі намагались вирішити завдяки закріплення викладання дидактики за окремим педагогом, підвищенню винагороди за працю для педагогічних працівників семінарій, їх розподілу на старших і молодших з відповідними доплатами.

Перспективи подальших досліджень полягають у висвітленні і систематизації поглядів православних та світських педагогів на проблему розвитку педагогічної освіти у духовній школі (кінець XIX – початок XX ст.).

Список використаних джерел і літератури / References

1. Андрійчук, Н. М. (2010). *Підготовка вчителів народної школи в учительських семінаріях України (1860-1917 рр.)*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Житомир. держ. ун-т ім. І. Франка. Житомир. / Andriychuk, N. M. (2010). *Pidhotovka vchyteliv narodnoi shkoly v uchytelskykh seminariakh Ukrainy (1860-1917 rr.)* [Professional Training of Preliminary School Teachers in Teachers' Seminaries of Ukraine (1860-1917)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Ivan Franko Zhytomyr State University. Zhytomyr. [in Ukrainian].
2. Башкір, О. (2017). Місце педагогіки в системі педагогічної освіти України в історичному дискурсі XIX – початку XX ст. *Освітологічний дискурс*, 3–4 (18–19), 57–70. / Bashkir, O. (2017). Mistse pedahohiky v systemi pedahohichnoi osvity Ukrainy v istorychnomu dyskursi XIX – pochatku XX st. [The Place of Pedagogics in the System of Pedagogical Education of Ukraine in the Historical Discourse of in the 19th – Early 20th Century]. *Osvitolohichnyi dyskurs*, 3–4 (18–19), 57–70 [in Ukrainian].
3. В. П.-в. (1894). *Pia desideria, по поводу «Опыта полного курса гомилетики для 4, 5 и 6 классов семинарии» М. Чепика. Москва 1893 г. Богословский вестник*, 2, 350–396. / V. P.-v. (1894). *Pia desideria, po povodu «Opyta polnogo kursa gomiletiki dlja 4, 5 i 6 klassov seminarii» M. Chepika. Moskva 1893 g. [Pia desideria, about «Experience of Full Course of Homiletics for the 4th, 5th and 6th grades of Seminary» by M. Chepik, Moscow, 1893]. Bogoslovskij vestnik*, 2, 350–396 [in Russian].
4. В. П.-в. (1895). Програма гомілетики. *Богословский вестник*, 9, 400–416. / V. P.-v. (1895). *Programma gomiletiki [Program of Homiletics]. Bogoslovskij vestnik*, 9, 400–416 [in Russian].
5. Важинський, І. П. (2002). *Становлення і розвиток педагогічної освіти в Центральній та Східній Україні (1802–1866 рр.)*. (Дис. канд. пед. наук). Інститут вищої освіти Академії педагогічних наук України. Київ. / Vazhinsky, I. P. (2002). *Stanovlennia i rozvytok pedahohichnoi osvity v Tsentralnii ta Shhidnii Ukraini*

- (1802–1866 rr.) [Formation and Development of Pedagogical Education in Central and Eastern Ukraine (1802–1866)]. (Candidate's thesis). Institute of Higher Education of APS of Ukraine. Kyiv. [in Ukrainian].
6. Глубоковский, Н. (1908). Об организации школьного пастырского приготовления и об устройстве «богословско-пастырских училищ». *Церковные ведомости. Прибавления*, 12, 557–579. / Glubokovskij, N. (1908). Ob organizacii shkol'nogo pastyrskogo prigotovlenija i ob ustrojstve «bogoslavsko-pastyrskih uchilishh» [About the Organization of School Pastoral Preparation and Organization of «Theological and Pastoral Schools»]. *Cerkovnye vedomosti. Pribavlenija*, 12, 557–579. [in Russian].
7. Говоров, А. (1895). Основной принцип церковной проповеди и вытекающие из него предмет и задачи церковного красноречия. *Православный собеседник*, 12, 345–388. / Govorov, A. (1895). Osnovnoj princip cerkovnoj propovedi i vytekajushhie iz nego predmet i zadachi cerkovnogo krasnorechija [Basic Principle of Ecclesiastical Preaching and Subject and Tasks of Ecclesiastical Eloquence Ensuing from It]. *Pravoslavnyj sobesednik*, 12, 345–388 [in Russian].
8. Гроссу, Н. (1910). Исторические типы церковной проповеди. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 424–460. / Grossu, N. (1910). Istoricheskie tipy cerkovnoj propovedi [Historical types of church sermons]. *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii*, 11, 424–460. [in Russian].
9. Гусев, А. Ф. (1885). Положение преподавателей духовных семинарий. *Православное обозрение*, 12, 693–726. / Gusev, A. F. (1885). Polozhenie prepodavatelej duhovnyh seminarij [Position of Teachers of Theological Seminaries]. *Pravoslavnoe obozrenie*, 12, 693–726 [in Russian].
10. Демяненко, Н. М. (1999). *Загальнопедагогічна підготовка вчителя в історії вищої школи України (XIX – перша чверть XX ст.)*. (Автореф. дис. д-ра пед. наук). Інститут педагогіки і психології професійної освіти АПН України. Київ. / Demjanenko, N. M. (1999). *Zahalnopedagogichna pidhotovka vchytelia v istorii vyshchoi shkoly Ukrainy (XIX – persha chvert XX st.)* [General pedagogical training of teacher in the history of a higher school of Ukraine (XIX – first quarter XX c.)]. (Doctor's thesis). Institute of pedagogics and psychology of vocational education of APS of Ukraine. Kiev. [in Ukrainian].
11. Зеленська, Л. (2015). Харківський національний педагогічний університет імені Г.С.Сковороди: віхи історії. *Педагогіка та психологія*, 50, 168–181. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphknpu_ped_2015_50_21 (дата звернення 11.03.2018). / Zelenska, L. (2015). Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H.S.Skovorody: vikhy istorii [Kharkiv National Pedagogical University named after H. Skovoroda: Milestones of History]. *Pedahohika ta psykholohiia*, 2015, 50, 168–181. Retrived from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znphknpu_ped_2015_50_21 (last accessed 11.03.2018). [in Ukrainian].
12. Иннокентий (Пустынский). (1899). *Пастырское богословие в России за XIX в.* Сергиев Посад. / Innokentij (Pustynskij). (1899). *Pastyrskoe bogoslovie v Rossii za XIX v.* [Pastoral Theology in Russia in the XIX century]. Sergiev Posad. [in Russian].
13. Костылева, Е. В. (2013). Профессионально-педагогическая подготовка в Таврическом епархиальном женском училище (1866–1920). *Ученые записки Таврического национального университета имени В. И. Вернадского. Серия «проблемы средней и высшей школы»*, 2, 56–69. / Kostyleva, Y. V. (2013). Professional'no-pedagogicheskaja podgotovka v Tavricheskom eparhial'nom zhenskom uchilishhe (1866–1920) [Theoretical and Practical Pedagogical Training in Taurida Eparchy Women's School (1866–1920)]. *Uchenye zapiski Tavricheskogo nacional'no universiteta imeni V. I. Vernadskogo. Serija «problemy srednej i vysshej shkoly»*, 2, 56–69. [in Russian].
14. Кузьміна, С. (2008). Курси педагогіки в Київській духовній академії: зміст і традиції викладання. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 76, 57–62. / Kuzmina, S. (2008). Kursy pedahohiky v Kyivskiy dukhovnij akademii: zmist i tradytsii vykladannia [Courses of Pedagogic in Kiev Spiritual Academy: Matter and Traditions of Teaching]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofiia ta relihiieznavstvo*, 76, 57–62. [in Ukrainian].
15. Курило, Л. Ф. (2007). *Проблеми вітчизняної університетської освіти в XIX – на початку XX століття*. (Автореф. дис. канд. пед. наук). Луганськ. нац. пед. ун-т ім.Тараса Шевченка. Луганськ. / Kurilo, L. F. (2007). *Problemy vitchyznianoj universytetskoj osvity v XIX – na pochatku XX stolittia* [The Problems in Native University Pedagogical Education of the 19th – the Beginning 20th Centuries]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Taras Shevchenko National Pedagogical University of Lugansk. Lugansk. [in Ukrainian].
16. Маккавейский, Н. (1898). Пастырское богословие и педагогика в курсе наук духовных академий. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 202–224. / Makkavejskij, N. (1898). Pastyrskoe bogoslovie i pedagogika v kurse nauk duhovnyh akademij [Pastoral Theology and Pedagogy in the Course of the Theological Academies Sciences]. *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii*, 2, 202–224. [in Russian].
17. Мешковая, С. И. (2004). *Світський компонент православної духовної освіти в Російській імперії (1857–1884 рр.)*. (Дис. канд. іст. наук). Харків. нац. пед. ун-т ім. В. Н. Каразіна. Харків. / Meshkovaya, S. I. (2004). *Svitskyi komponent pravoslavnoi dukhovnoi osvity v Rosiiskii imperii (1857–1884 rr.)* [The Secular Component of Orthodox Church Schooling System of Russian Empire (1857–1884)]. (Doctor's thesis) V. N. Karazin Kharkov National University. Kharkiv. [in Ukrainian].
18. Опря, І. & Опря, Б. (2015). Освіта дівчат з духовного стану у 60-ті роки XIX – на початку XX ст.: модна тенденція чи необхідність? (на матеріалах Правобережної України). *Освіта, наука і культура на Поділлі*, 22, 68–76. Взято з http://nbuv.gov.ua/UJRN/Onkp_2015_22_7 (дата звернення 11.04.2018). / Oprya, I. & Oprya, B. (2015). Osvita divchat z dukhovnoho stanu u 60-ti roky XIX – na pochatku XX st.: modna tendentsiia chy neobkhidnist? (na materialakh Pravoberezhnoi Ukrainy) [The Education of Girls of the Clergy of the 60-ies of the XIX – Beginning of XX Century: a Fashionable Trend or Necessity? (on Materials of the Right-Bank Ukraine)]. *Osvita, nauka i kultura na Podilli*, 22, 68–76. Retrived from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Onkp_2015_22_7 (last accessed 11.04.2018). [in Ukrainian].

19. Певницкий, В. (1899). *Из истории гомилетики. Гомилетика в новое время, после реформации Лютера*. Киев. / Pevnickij, V. (1899). *Iz istorii gomiletiki. Gomiletika v novoe vremja, posle reformacii Ljutera* [From the History of Homiletics. Homiletics in Modern Times, after the Reformation of Luther]. Kiev. [in Russian].
20. Петров, Н. (1866). Из истории гомилетики старой Киевской академии. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 86–124. / Petrov, N. (1866). Iz istorii gomiletiki staroj Kievskoj akademii [From the History of the Homiletics of the Old Kiev Academy]. *Trudy Kievskoj duhovnoj akademii*, 1, 86–124. [in Russian].
21. Полетаев, Н. (1895). Необходимость особых преподавателей дидактики в духовных семинариях. *Церковный вестник*, 37, 1164–1166. / Poletaev, N. (1895). Neobhodimost' osobyh prepodavatelej didaktiki v duhovnyh seminarijah [Need for Special Teachers of Didactics in Theological Seminaries]. *Cerkovnyj vestnik*, 37, 1164–1166 [in Russian].
22. Про освіту. № 2145-VIII. (2017). Взято з <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення 11.03.2018). / Pro osvitu. № 2145-VIII. (2017). [About Education]. Retrived from: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (last accessed 11.03.2018). [in Ukrainian].
23. Рождествин, А. С. (1890). О переводных экзаменах в духовно-учебных заведениях. *Православное обозрение*, 2, 371–381. / Rozhdestvin, A. S. (1890). O perevodnyh ekzamenah v duhovno-uchebnyh zavedenijah [On End-of-Year Examinations in Ecclesiastical and Educational Institutions]. *Pravoslavnoe obozrenie*, 2, 371–381 [in Russian].
24. Степаненко, Г. В. (2007). Жіночі духовні школи в Україні у XIX – на початку XX ст.: шлях від елементарної до фахової педагогічної освіти. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, 13, 184–196 / Stepanenko, H. V. (2007). Zhinochi dukhovni shkoly v Ukraini u XIX – na pochatku XX st.: shliakh vid elementarnoi do fakhovoi pedahohichnoi osvity [Women's Spiritual Schools in Ukraine in the Nineteenth and Early Twentieth Centuries: the Path from Elementary to Professional Pedagogical Education]. *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, 13, 184–196. [in Ukrainian].
25. Сухова, Н. Ю. (2009). Пастырское богословие в российской духовной школе (XVIII – начало XX века). *Вестник ПСТГУ I: Богословие. Философия*, 1 (25), 25–43 / Suhova, N. Ju. (2009). Pastyrskoe bogoslovie v rossijskoj duhovnoj shkole (XVIII – nachalo XX veka) [Pastoral Theology in the Russian Theological School (XVIII – Early XX Century)]. *Vestnik PSTGU I: Bogoslovie. Filosofija*, 1 (25), 25–43. [in Russian].
26. Твердохліб, Т. С. (2017). Педагогічна освіта як наукова дефініція. *Суспільні науки: невирішені питання*. Матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. (с. 47–49). Вінниця. Взято з https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u213/suspilni_nauki_nevirisheni_pitannya.pdf (дата звернення 11.03.2018). / Tverdokhlib, T. S. (2017). Pedagoghichna osvita yak naukova definiciya [Pedagogical Education as a Scientific Definition]. *Suspilni nauky: nevyrisheni pytannia*. Proceedings of the 5th International Conference (pp. 47–49). Vinnytsia. Retrived from: https://nubip.edu.ua/sites/default/files/u213/suspilni_nauki_nevirisheni_pitannya.pdf (last accessed 11.03.2018). [in Ukrainian].
27. Твердохліб, Т. С. (2018). Навчання педагогіки у освітніх закладах Православної Церкви: погляди педагогів і релігійних діячів (1867–1884 рр.). *Освітнологічний дискурс*, 1–2 (20–21), 26–37. Взято з <http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/488> (дата звернення 15.04.2018). / Tverdokhlib, T. S. (2018). Navchannia pedahohiky u osvitnix zakladax Pravoslavnoyi Tserkvy: pohliady pedahohiv i relihiynyh diyachiv (1867–1884 rr.) [Teaching Pedagogy at Educational Institutions of the Orthodox Church: the Views of Teachers and Religious Figures (1867–1884)]. *Osvitolohichnyy dyskurs*, 1–2 (20–21), 26–37. Retrived from: <http://od.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/488> (last accessed 15.04.2018). [in Ukrainian].
28. Фазан, В. В. (2009). *Вивчення педагогіки у вищих навчальних духовних закладах України (поч. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.)*. (Дис. канд. пед. наук). Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава. / Fazan, V. V. (2009). *Vyvchennia pedahohiky u vyshchyykh navchalnykh dukhovnykh zakladakh Ukrainy (poch. XIX st. – 20-i rr. XX st.)* [Studying Pedagogics at Higher Educational Spiritual Establishments of Ukraine (the beginning of the 19th century – 1920th)]. (Doctor's thesis). Poltava State Pedagogical University named after V. Korolenko. Poltava. [in Ukrainian].
29. Федоров, В. А. (2000). Духовное образование в русской православной Церкви в XIX в. *Педагогика*, 5, 75–83 / Fedorov, V. A. (2000). Duhovnoe obrazovanie v russkoj pravoslavnoj Cerkvi v XIX v. [Spiritual Education in the Russian Orthodox Church in the XIX Century]. *Pedagogika*, 2000, 5, 75–83. [in Russian].
30. Щеглов, М. (1885). Желательная форма организации при семинарии начальной образцовой школы. *Волынские епархиальные ведомости. Часть неофициальная*, 5, 183–189. Взято з <https://vivaldi.nlr.ru/pm000012463/view#page=57> (дата звернення 25.03.2018). / Shheglov, M. (1885). Zhelatel'naja forma organizacii pri seminarii nachal'noj obrazcovoju shkoly [Desirable Form of Organization of Primary Model School at Seminary]. *Volynskie eparhial'nye vedomosti. Chast' neoficial'naja*, 5, 183–189. Retrived from: <https://vivaldi.nlr.ru/pm000012463/view#page=57> (last accessed 25.03.2018). [in Russian].

Дата надходження статті: «02» березня 2018 р.

Стаття прийнята до друку: «30» квітня 2018 р.

Твердохліб Тетяна – докторант кафедри загальної педагогіки та педагогіки вищої школи Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди, кандидат педагогічних наук

Tverdokhlib Tetiana – postdoctoral student of the department of pedagogy and pedagogy of higher school of H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, candidate of pedagogical sciences

Цитуйте цю статтю як:

Cite this article as:

Твердохліб, Т. (2018). Питання розвитку педагогічної освіти на сторінках вітчизняної духовної періодики (середина 80-х – перша половина 90-х рр. XIX ст.). *Педагогічний дискурс*, 24, 29–35.

Tverdokhlib, T. (2018). Issues of the Development of Pedagogical Education on the Pages of Domestic Ecclesiastical Periodicals (Mid-80s – the First Half of 90s of the Nineteenth Century). *Pedagogical Discourse*, 24, 29–35.